

J. Baltaýewa, B. Hojageldiýewa

TÜRKMEN SUNGATYNYDA SEÝIT JEMALEDDIN
METJIDINIŇ ÇEPER KEŞBI

Garaşsyz, hemişelik Bitarap Türkmenistanda türkmen halkynyň taryhyny, binagärlik mirasyny, şekillendiriş we amaly-haşam sungatyny öwrenmek wajyp meseleleriň biridir. 2024-nji ýylda halkara TÜRKSÖÝ guramasy tarapyndan gadymy Änew şäheri “Türki dünýäsiniň medeni paýtagty” diýlip yglan edilmegi Änew medeniýetiniň gymmatlyklaryny sungaty öwrenijilik taýdan öwrenmäge esas döretdi. Türkmenistanyň Prezidenti Serdar Berdimuhamedow “Änew – münýyllyklardan gözbaş alýan medeniýet” atly kitabynda şeýle belleýär: **“Syýahatçylyk ulgamynda giňden tanalýan Änew özüniň şöhratly taryhy geçmiş hem-de münýyllyklardan gözbaş alýan baý medeni mirasy bilen meşhurdyr”** [1, 27].

XV asyra degişli taryhy ýadygärlik bolan Änewdäki Seýit Jemaleddin metjidiniň çeper keşbi türkmen sungatynda aýratyn orun tutýar. Bu ajaýyp metjidiň çeperçilik we binagärlik-gurluşyk aýratynlyklaryna, onuň baý syrçaly bezeglerine bagyşlanyp birnäçe ylmy-populýar makalalar, monografiýalar çap edilipdir. Dürli döwürleriň binagärlik sungatynda esasy beýan edilýän zatlaryň biri hem şol ýurduň milli aýratynlygy bolup durýar. Şol milli aýratynlyk esasynda hem ýurduň özboluşly binagärlik keşbi döreýär. Änew metjidiniň çeperçilik bezegi oňa türkmen halkynyň milli äheňiniň siňdirilendigini görkezýär. Bu metjidiň peştagyndaky mozaika bezeginiň çeperçilik özboluşlylygynyň uly gymmaty bar. Seýit Jemaleddin metjidiniň portalyndaky mozaikasynyň rejelenen görnüşi Türkmenistanyň Şekillendiriş sungaty muzeýiniň ekspozisiýasynda ýerleşýär.

Binagärlikde nagyşly bezegler halkyň ýaşan döwrüni, medeniýetini we ýaşayyş şertlerini iň gözəl şekilde beýan edýän alamatlardyr. Nagyşlaryň we bezeg alamatlaryň aýratynlyklary haşam sungatynyň häsiýetini, derejesini anyklamaga ýardam edýär. Binagärlikde gurluşyk serişdesine görä, daş ýonma, agaç ýonma, oýma usulynda nagyşlanan kerpiç bezegi we syrçaly bezegler, esasan, Merkezi Aziýa binagärliginde gabat gelip, Seýit Jemaleddin binagärlik toplumynyň bezeg alamatlarynda oýulan kerpiçler bilen bezelen we mozaika usulynda ýerine ýetirilen panno desganyň peştagy bezeýär. Peştagyň gözelligi taýdan bezelişi deňsiz-taýsyz bolup, gök, mawy syrçaly nagyşlar we ýylmanak kerpiç bilen bezelipdir.

Orta asyrlaryň binagärliginde ýaýran çeper bezegleriň esasy görnüşlerini alym, arhitektura ylmylarynyň doktory M. Mamedow dörde bölýär: a) şekilli kerpiçlerden örülen bezegler; b) ganç serişdeleriniň ýüzüne oýulyp edilen bezegler; c) diwaryň ýüzüne çekilen reňkli bezegler; d) syrçaly bezegler [6, 104-105]. Syrçaly nagyşlaryň desganyň içki we daşky bezeglerinde ulanylmagy, esasan, orta asyrlarda Merkezi Aziýanyň çäklerindäki ýadygärliklerde ýörgünli bolupdyr. Olarda, köplenç, kufi, nash, suls ýazgylary islami nagyşlar bilen sazlaşykda şekillendirilipdir. Emma şolardan tapawutlylykda halk arasynda Änew metjidi diýip tanalýan

Seýit Jemaleddin ýadygärlikler toplumynyň peştagyndaky aźdarhalaryň şekilleri henize çenli alymlarda uly gyzyklanma döredýär. Çünki musulman binagärligine mahsus bolmadyk haýwan şekilleriň metjidiň girelge bezeginde ulanylyşyny öwrenmek derwaýys meseleleriň biri bolup durýar.

Peştagyň timpanlaryň ýüzünde spiral şahaly agajyň şekili görkezilipdir, onuň şahalarynda ak güller we sary uçly ýapraklar goýlupdyr. Geraldika meýilnama boýunça iki sany sary-mämişi aźdarhalaryň towusýan şekili timpanyň taslamasynda aýratyn ähmiýete eýedir. Timpanyň boýy 4 metr bolup, onuň umumy uzynlygy 9,3 metre ýetýär. Timpanlaryň daşy dürli şekiller bilen oýulan kerpiçler bilen bezelen we mozaika usulynda ýerine ýetirilip panno birikdirilipdir. Onuň daşy kerpiç bilen aýlanyp, gyalary üç reňkli (sary, garamtyl melewşe, gök) çyzyklar bilen bezelipdir. G. A. Pugaçenkowanyň bellemegine görä, Änew metjidiniň timpanyndaky aźdarha şekilleri yslam dininiň kanunlaryna garamazdan, keramatly goragçylar hökmünde şekillendirilipdir [7, 91].

Dört aýakly we baş barmakly penjirelerine daýanyp duran ýylan görnüşli, eýmenç kelleli iki aźdarhanyň şekili syrçalanan jächden ýasalan keramika bölejiklerinden ussatlyk bilen düzülipdir. Olaryň büdür-südür – teňneli endamy töweregi garamtyl badam reňkler bilen aýlanan ak tegmillerden ybaratdyr. Aźdarhalaryň ikisiniňem tutuş göwresiniň sudury – endamy, aýaklary, penjireleri, guýrugy ak zolak bilen jäheklenip, onuň üstünden arkasyndaky diş-diş gerşi açyk sary reňkde suratlandyrylypdyr [5, 114].

Änew metjidiniň aźdarhaly bezegi hytaý ynanyçlaryndaky aźdarhalary ýada salýar. Hytaý mifologiýasynda aźdarhalaryň birnäçe görnüşleri bolup, olaryň arasynda suwuň hökümdary, ýagys-ýagmyryň howandary baş aźdarha Lun-wan bolupdyr. Belki-de şu ynanç boýunça Ab-a-Nau – “Täze suw” diýen manyny berýän Änew şäheriniň metjidinde şeýle şekil ýerleşdirilendir [5, 129]. Gündogar Aziýanyň sungatynda iň ýaýran şekilleriň biri bolan aźdarha dürli düşüňjeleri bagly bolupdyr. Aźdarha goragy, älemde köptaraply tertibi üpjün edýän güýji alamatlandyrypdyr. Ol dünýäniň dört künjüniň goragçylaryň biri hasaplanylýp, hökümdaryň kuwwatyny we häkimiýetini aňladypdyr [9, 57]. Hytaý binagärliginiň orta asyr nusgalary bolan Pekindäki Taýhedýan köşk desgasyňyň içki görnüşinde [10, 392], Sinýandýan ybadathanasynyň içki gümmeziniň bezeginde [10, 395], XVIII asyrdaky gurlan Beýhaý seýilgähindäki Dokuz aźdarhalaryň diwarynda [4, 395] (*1-nji surat*), Koreý Respublikasynyň Seul şäherindäki 1394–1396-njy ýyllarda Kýonbokkun köşgüniň Kynjonjon tagt pawilýonyň zalynda aźdarhalaryň şekilleri [8, 149] ýerleşdirilmegi dürli medeniýetleriň arabaglanyşygyny görkezýär.

1-nji surat. Beýhaý seýilgähindäki Dokuz aźdarhalaryň diwary. XVIII asyr. Pekin şäheri

Änewiň Seýit Jemaleddin metjidiniň peştagynyň ýüzünde ýerleşdirilen iki aźdarhanyň şekilini jemleýän ajaýyp mozaika pannonyň daşyny gurşan gyra gaýmasynyň nagyşlary, belli arheolog we sungaty öwreniji, akademik Galina Pugaçenkowanyň tassyklamagyna laýyklykda, Aziýanyň we Eýranyň çägendäki başga ýadygärlikleriň binagärlik bezegleriniň nagyşlarynda

duş gelmeýär. Alym bu nagşyň şekil görnüşinde türkmen halyçylyk sungatynda saklanyp galandygyny belleýär. Bu häzirkäki döwürdäki “guşdyrnak” nagşy bolup, onuň has gadymy nusgalaryny Änew medeniýetiniň ýaşan çäklerine girýän Türkmenistanyň günortasyndaky dagetäk düzlüginde ýerleşýän Garadepe, Ýassydepe, Namazgadepe we beýleki ýadygärliklerden ýüze çykarylan keramika gaplarynyň ýüzündäki bezeg nagşlarynda görmek bolýar [1, 69].

Metjidiň diňe bezeg aýratynlygy däl, eýsem, binagärlik gurluşy hem özboluşlylyga eýedir. Bu çylşyrymly desga metjidiň, kümmediň, medresäniň we hanakanyň wezipelerini ýerine ýetiripdir. Metjit 17 otagdan ybarat bolup, onuň merkezinde dört sany giňişleýin arka esaslanan üsti gümmezli, taraplary 10,5 metre barabar inedördül otag ýerleşipdir. Otagyň diwarlary üç bölege bölünipdir. Mährap tagçasynyň iki tarapynda daşaryk çykalgasy bolan iki sany çuň we giň tagça bolupdyr [3, 183].

1948-nji ýylyň Aşgabat ýer titremesinden soň metjit weýran bolýar. Onuň öň nähili bolandygyny diňe galan suratlardan görüp bolýar [2, 191]. XX asyryň başynda Türkmenistana döredijilik sapary bilen gelen rus suratkeşi Konstantin Mişiniň “Änew metjidi” (1902 ý.) (2-nji surat) nakgaşlyk eserinde Seýit Jemaleddin metjidiniň öň tarapy realizm stilinde görkezilipdir.

2-nji surat. Konstantin Mişin.
Änew metjidi. 1902 ýyl

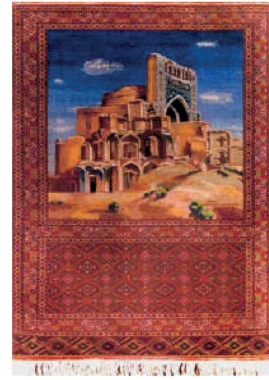
3-nji surat. O. Akmyradowa.
Gözellig öýüniň goragçysy. 2008

Ermeni suratkeşi Martiros Sarýanyň “Änew metjidi” (1934 ý.), Gylyçmyrat Nurlyýewiň “Änew metjidiniň toplumy” (1998 ý.) ýaly eserleriniň taslama çözümlerinde esasy üns Seýit Jemaleddin metjidiniň çeper keşbiniň özboluşlylygyna we gözelligine gönükdirilen bolsa, onda Ogulsuraý Akmyradowanyň “Gözellig öýüniň goragçysy” (2008 ý.) (3-nji surat) atly eserinde bu binagärlik ýadygärlik bilen baglanyşykly rowaýatyň mazmuny we onuň baş gahrymany aňdarhanyň keşbiniň üsti bilen beýan edilýär.

Änewdäki Seýit Jemaleddin metjidiniň portalyndaky mozaikasynyň şekilini Türkmen halysynyň milli muzeýinde saklanýan “Güberçekli aňdarha” nagşly halysynyň (4-nji surat) taslamasynda nepislik bilen şekillendirilip, onda 25-den gowrak reňk ulanylypdyr. Türkmen halysynyň milli muzeýiniň esasy hünärmeni Altyn Muhammedowa bu halynyň döreýşi barada şeýle belleýär: “Güberçekli aňdarha” nagşly halysynyň kesilmegine 10–15 sm galanda Aşgabat haly fabriginiň suratkeşi Kemal Askerow we Bossan Geldiýewa 1948-nji ýylda Aşgabatda bolan güýçli ýer titremesinde wepat bolýarlar. Halyny soňuna çenli 1952-nji ýylda Aşgabat çeper halyçylyk kärhanasynyň ökde halyçylary Bossanyň ejesi Amanbibi Geldiýewa we Maýa Myradowa dokap tamamlýarlar. Bu haly Seýit Jemaleddin metjidiniň portalyndaky suratyny dikeltmäge ýardam edýän nusgadyr” [11].

4-nji surat. “Güberçekli aždarha”
nagşly haly. 1952 ýyl

5-nji surat. Ada Gutlyýew.
Gadymy Änew. 1997 ýyl

Türkmenistanyň halk suratkeşi Ada Gutlyýewiň “Gadymy Änew” (1997 ýyl) (*5-nji surat*) atly şekilli halysynda türkmen halyçylyk sungatynyň däpleri nakgaşlyk ýörelgeleri bilen sazlaşykly ornaşdyrylyp, Seýit Jemaleddin metjidiniň keşbini daş-töwregindäki tebigatyň owadanlygy bilen hakykylyk bilen suratlandyrýar.

Änewdäki Seýit Jemaleddin metjidiniň şekili Türkmenistanyň Döwlet çeperçilik akademiýasynyň uçurymlaryň eserlerinde beýan edilip, Maksat Ýolamanowyň “Ak bugdaýyň Watanydyr Diýarym” (2005 ýyl) (*6-njy surat*), Altyn Muhammedowanyň “Türkmenistan – Beýik Ýüpek ýolunyň ýüregi” (2018 ýyl), Sähragül Peşşiyewanyň “Seýit Jemaleddin ýadygärligi” (2019 ýyl) (*7-nji surat*) ýaly şekilli halylarynda, Käkilik Hezretgulyýewanyň (*8-nji surat*) keramika taslamasynda şekillendirilipdir.

6-njy surat. Maksat Ýolamanow. Ak bugdaýyň
Watanydyr Diýarym. 2005 ýyl

7-nji surat. Sähragül Peşşiyewa.
Seýit Jemaleddin ýadygärligi. 2019 ýyl

8-nji surat. Käkilik Hezretgulyýewa. Seýit Jemaleddin ýadygärligi. 2016 ýyl

Şeýlelikde, Seýit Jemaleddin metjidiniň çeper keşbi türkmen şekillendiriş we amaly-
haşam sungatynda suratlandyrylyp, Änewiň türkmen topragynyň gadymy medeniýetleriniň
mekanydygyny tassyklaýar hem-de binagärlik ýadygärliginiň gözelligi we medeni gymmatlygy
türkmen suratkeşlerine täze çeper eserleri döretmäge ruhlandyrýar.

Türkmenistanyň Döwlet çeperçilik
akademiýasy

Kabul edilen wagty:
2024-nji ýylyň
11-nji apreli

EDEBIÝAT

1. *Serdar Berdimuhamedow*. Änew – müňýyllyklardan gözbaş alýan medeniýet. – A.: TDNG, 2024.
2. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistan – Beýik Ýüpek ýolunyň ýüregi. – A.: TDNG, 2017.
3. *Baltayew A., Orazow O.* Türkmenistanyň taryhy-medeni ýadygärlikleri: gözbaşlar hem dowamat. – Aşgabat: Ylym, 2011.
4. *Baltayewa J., Alihanow A.* Gündogar ýurtlarynyň şekillendiriş sungatynyň taryhy. – A.: TDNG, 2019.
5. *Mamedow M.* Seýit Jemaleddin binagärlik toplumu. – A.: TDNG, 2011.
6. *Mamedow M.* Günorta Türkmenistanyň arhitekturasynda gurluşyk-çeperçilik däpleriniň yzygiderliligi. – A.: Ylym, 2023.
7. *Ýagşymyradow N.* Şekillendiriş sungatynyň we binagärliگیň sintezi. – A.: TDNG, 2020.
8. *Глухарева О. Н.* Искусство Кореи. С древнейших времен до конца XIX века. – М.: Искусство, 1982. – 149 с.
9. *Елисева И. А.* Искусство и культура Кореи. – М.: Государственный музей Востока, 2010.
10. Всеобщая история искусств: В 6-ти томах. Т. 2. Книга 2 / Под ред. Б.В.Веймарна и Ю.Д.Колпинского. – М.: Искусство, 1961.
11. Türkmen halysynyň milli muzeýiniň esasy hünärmeni Altyn Muhammedowa bilen söhbetdeşlikden. – 07.02.2024 ý.

J. Baltayeva, B. Hojageldiyeva

THE ARTISTIC IMAGE OF SAID JEMALADDIN MOSQUE IN TURKMEN ART

Studying the famous history, culture and fine arts of the Turkmen people is one of the most important tasks of an Independent, permanently Neutral Turkmenistan. In 2024 the international organization TURKSOY declared the ancient city of Anau the “Cultural Capital of the Turkic World”, which contributed to the study of the cultural values of Anau from the point of view of art history.

The artistic image of the Seyit Jemaladdin mosque in Anau is widespread in Turkmen art in the works of K. Mishin, M. Saryan, O. Akmyradova, G. Nurliev, A. Gutliev, M. Yolamanov, S. Peshshieva and other artists. The artistic decoration of the Anau Mosque indicates that it has absorbed the rich artistic style of the Turkmen people. The artistic image of the Seyit Jemaladdin Mosque is reflected in Turkmen fine and decorative-applied art, confirming that Anau is the land of ancient cultures of the Turkmen land.

Дж. Балтаева, Б. Ходжагелдиева

ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ОБРАЗ МЕЧЕТИ СЕЙИТ ДЖЕМАЛЕДДИНА В ТУРКМЕНСКОМ ИСКУССТВЕ

Изучение славной истории, культуры и изобразительного искусства туркменского народа – одна из важнейших задач Независимого, постоянно Нейтрального Туркменистана. В 2024 году международная организация ТЮРКСОЙ объявила древний город Анау «Культурной столицей тюркского мира», что способствовало изучению ценностей культуры Анау с точки зрения искусствоведения.

Художественный образ мечети Сейита Джемаледдина в Анау распространён в туркменском искусстве в произведениях К. Мишина, М. Сарьяна, О. Акмырадовой, Г. Нурлиева, А. Гутлиева, М. Ёламанова, С. Пешшиевой. и других художников. Художественное убранство Анауской мечети свидетельствует о том, что в ней впитался богатый художественный стиль туркменского народа. Художественный образ мечети Сейита Джемаледдина отражён в туркменском изобразительном и декоративно-прикладном искусстве, подтверждая, что Анау – край древних культур туркменской земли.